

## ОЗБРОЄННЯ ТА БОЙОВА ТЕХНІКА ВІЙСЬК СС НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 – 1945 РР.)

### WEAPONS AND COMBAT EQUIPMENT OF THE NAZI GERMANY SS TROOPS DURING WORLD WAR II (1939 - 1945)

**Гетьманчук М. П.,**

доктор історичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка» (Львів, Україна), e-mail: hetmanchukm@ukr.net, ORCID: <http://orcid.org/0000-002-2627-8161>

**Hetmanchuk M. P.,**

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Political Science and International Relations, Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine), e-mail: hetmanchukm@ukr.net, ORCID: <http://orcid.org/0000-002-2627-8161>

*Досліджено особливості процесу забезпечення військових формувань СС нацистської Німеччини в роки Другої світової війни стрілецькою, артилерійською зброєю та бойовою технікою. Показано, що війська СС протягом війни використовували не тільки німецькі зразки зброї, але й трофейну зброю та бойову техніку окупованих країн.*

**Ключові слова:** Друга світова війна, нацистська Німеччина, війська СС, стрілецька зброя, артилерійська зброя, бронетехніка, військова техніка.

*The peculiarities of the process of providing Nazi Germany SS military units during the World War II with small arms, artillery and military equipment are researched. It is shown that during the war, the SS troops used not only German weapons but also trophy weapons and military equipment of the occupied countries.*

**Keywords:** World War II, Nazi Germany, SS troops, small arms, artillery, armored vehicles, military equipment.

За свою коротку історію війська СС нацистської Німеччини пройшли досить складний шлях свого розвитку. Процес їхнього формування в основному було завершено вже під час Другої світової війни – 1 червня 1940 р. Саме тоді підрозділи підсилення СС були за наказом рейхсфюрера СС Г. Гімлера перейменовані у війська СС (Waffen SS) [9, с. 27]. Чисельність військ СС постійно зростала і під кінець війни складала біля 950 тис. чоловік (38 дивізій СС, бригади СС, окремі полки СС, іноземні легіони, корпуси СС та інші підрозділи СС) [19, с. 109 – 324; 23, с. 365; 20, с. 94]. Незаперечним фактом залишається й те, що загальна кількість іноземних громадян, які служили у військах СС протягом війни становила біля 530 тис. чоловік [16, с. 226]. Процес підготовки військ СС, від самого початку їх створення, базувався на концепції про те, що майбутня війна буде кардинально відрізнятися від практики ведення бойових дій часів Першої світової війни. Основну роль у військових діях будуть відігравати не мільйонні армії, створені на основі загальної військової повинності, а невеликі, мобільні, добре озброєні і технічно оснащені, професійно підготовлені ударні підрозділи СС [18, с. 22 – 27]. У відповідності з цим війська СС оснащалися озброєнням та військовою технікою як ні-

мецького виробництва, так і трофейною, виготовленою в окупованих країнах. В роки Другої світової війни німецька армія захопила в якості трофеїв тільки бронетехніки 95 182 одиниці, в тому числі 16 651 танк, 5776 бронетранспортерів і тракторів, 72 755 автомобілів [22, с. 220].

В науковій літературі, а особливо у спогадах ветеранів Вермахту часто стверджується, що війська СС отримували краще озброєння та постачання у порівнянні з армійськими дивізіями. Думається, що подібне твердження вірне лише частково. Формування піхотних, моторизованих, а згодом танкових дивізій СС вимагало виділення з арсеналів Вермахту сотень артилерійських гармат, бронетехніки, тисяч одиниць автомобільної техніки та величезної кількості боєприпасів. В умовах ведення тотальної війни на двох фронтах Головне командування Вермахту (ОКВ) з великими труднощами забезпечувало озброєнням та технікою армійські дивізії, які створювало згідно із своїми планами. Нові (понадпланові) дивізії СС в цих умовах постачалися якщо не в другу чергу, то, у всякому випадку, не в пріоритетному порядку. Крім того, становище ускладнювалося негативним ставленням генералів Вермахту до створення військових частин СС, які вони не могли контролювати.

Перші підрозділи підсилення СС створювалися як елітні війська і були повністю моторизованими. Однак подібний принцип, як засвідчила практика, не був визначальним: наприклад, 3-я дивізія СС «Мертва голова» мала великі труднощі з оснащенням зброєю, а 4-а Поліцейська дивізія СС формувалася з артилерією на кінній тязі та гужовим транспортом [16, с. 86]. Створювана у цей же час 7-а гірська дивізія СС «Принц Євгеній», 22-а кавалерійська дивізія СС «Марія Терезія» та деякі інші з'єднання СС на Балканах були оснащені бойовими машинами, головним чином із захоплених французьких, чехословацьких, югославських арсеналів та італійською бронетехнікою [22, с. 89 – 108]. В 1944 р. новостворена 29-а гренадерська дивізія військ СС (російська № 1) була оснащена радянською трофейною бронетехнікою та артилерією (танками КВ, Т-34, БТ-7, самохідними артилерійськими установками Су-76, броневантами БА-10), гарматами, мінометами різних калібрів, кулеметами [8, с. 159 – 160].

На цьому фоні виділялися елітні танкові та моторизовані дивізії СС, які відігравали роль ударної сили в наступальних операціях німецьких військ під Курськом, в Нормандії та ін. Оскільки на них покладалися у певні періоди найбільш складні завдання, то постачалися вони краще, ніж звичайні дивізії Вермахту. Для підтримки високої боєздатності таких дивізій як ОКВ, так і керівництво СС готовили постачання техніки поповнення особового складу у порівняно більшій кількості та кращої якості. Але якихось особливих пріоритетів в озброєнні та постачанні в есесівців не було. Разом з тим, у порівнянні із солдатами та офіцерами Вермахту, вони більш відповідально ставилися до наявної бойової техніки і озброєння. Відмінно організовані ремонтні служби підрозділів СС дозволяли швидко

відновлювати підбиту бронетехніку і підтримувати танкові та моторизовані дивізії у бойовому стані [3, с. 93]. Якщо війська СС залишали чи підірвали боєздатну техніку на полі бою, то лише при умові відсутності боєприпасів, пального чи засобів переправи через водні перешкоди.

Намагаючись змінити армійську систему розподілу зброї та спорядження, Г. Гімлер хотів, за словами міністра озброєнь і воєнної промисловості Третього Рейху А. Шпеєра, створити в системі СС свого роду великий концерн, який включав би підприємства добувної та переробної промисловості (СС вдалося замовити підприємствами великого військово – промислового об'єднання Угорщини – концерну Манфреда Вайса). Однак А. Гітлер вважав, що промислові потужності СС повинні підлягати такому ж контролю, як і решта підприємств воєнної промисловості, інакше може розвалитися єдина система забезпечення всіх родів військ воєнною продукцією [24, с. 480 – 483]. Вказані вище обставини стали причиною того, що у дивізіях СС широко використовувалася трофейна чехословацька, французька, англійська, бельгійська, радянська, польська, а згодом італійська зброя.

Війська СС оснащалися різними видами стрілецької зброї, як німецького виробництва, так і захопленої в ході війни. Особистою стандартною зброєю офіцерів, унтер – офіцерів і деяких категорій рядового складу військ СС були пістолети:

1) 9-мм пістолет системи Борхардта – Люгера зразку 1908 р. (P-08). До початку Другої світової війни у Вермахті та підрозділах СС знаходилося більше 500 тисяч пістолетів P – 08 «Парабеллум»; 2) 9-мм пістолет системи Вальтера зразку 1938 р. (P-38). За роки війни було випущено більше 1 млн. пістолетів P-38; 3) 7,65-мм пістолет системи Вальтера (модель PP). Стояв в основному на озброєнні Поліцейської дивізії СС, штабних офіцерів, екіпажів танків та бронемашин; 4) 7,63-мм пістолет системи Маузера (модель 712). Найбільш поширеними модифікаціями були пістолети випуску 1916-1918 рр. (100 тис. штук); 5) 9-мм пістолет VIS / P-35 (р). Семизарядний польський пістолет VIS випускався протягом війни (350 тис. штук); 6) 9-мм пістолет системи Браунінга зразку 1935 р. (P – 640 в). Бельгійський 13-зарядний пістолет, якого під час війни виготовили більше 319 тис. штук [25, с. 151 - 161].

Піхотні підрозділи військ СС (гренадерські, моторизовані, гірські, Поліцейська дивізії СС) мали на озброєнні декілька видів гвинтівок, карабінів, автоматів та кулеметів: 1) 7,92-мм гвинтівка Маузера зразку 1898 р; 2) 7,92-мм карабін системи Маузера зразку 1939-1945 рр. було випущено 10 327 тис. гвинтівок та карабінів Маузера; 3) 7,92-мм самозарядна гвинтівка системи Вальтера G – 41 (W). Поряд з нею у військах СС використовувалася трофейна радянська самозарядна гвинтівка СВТ-40, що мала німецьке маркування 435 (r); 4) 7,92-мм самозарядна гвинтівка системи Вальтера G-43 (W); 5) 7,92-мм штурмова гвинтівка StG-44, яка стала одним із найкращих зразків стрілецької зброї часів Другої світової війни (випущено 415 тис. штук); 6) 7,92-мм автоматична гвинтівка FG-

42. Вона стояла на озброєнні парашутних батальйонів СС (всього випущено 12 тис. штук) [25, с. 161 – 172].

Організатори створення військ СС, на відміну від більшості генералів Вермахту, вбачали у пістолетах - кулеметах ідеальну зброю для есесівської піхоти, яка атакувала швидко і вкладала в перший удар максимальну вогневу потужність. Тому війська СС активно озброювали різного типу пістолетами – кулеметами та кулеметами: 1) 9-мм пістолет-кулемет системи Бергмана MP-35.I; 2) 9-мм пістолети-кулемети MP-38 і MP-40; 3) 9-мм пістолет-кулемет системи Беретта зразку 1938-1942 рр. Трофейний італійський пістолет-кулемет, який після капітуляції Італії в 1943 р. був взятий на озброєння військ СС; 4) 7,62-мм пістолет-кулемет системи Шпагіна зразку 1941 р. (ППШ-41). Трофейний радянський пістолет-кулемет ППШ-41 цінувався у військах СС за вогневу міць, надійність і невибагливість; 5) 7,92-мм єдиний кулемет MG-34 та єдиний кулемет MG-42, що вважався одним із найкращих в роки Другої світової війни (найвищий темп стрільби – 1200 пострілів за хвилину). В 1943-1944 рр. було випущено 350 тис. кулеметів цього типу; 6) 7,92-мм ручні кулемети ZB-26/30. Трофейні чехословацькі кулемети ZB-26 і ZB-30 поступили на озброєння військ СС і випускалися після окупації Чехословаччини німецькими військами [25, с. 173 – 187].

Боротьба з танками противника стала для військ СС одним з головних завдань в роки війни. Для цього підрозділи СС використовували протитанкові рушниці, гранатомети, гармати та самохідні артилерійські установки. Однією з перших Німеччина приступила до масового виробництва самохідної артилерії (штурмових гармат, винищувачів танків, протитанкових самохідних артилерійських установок): 1) 7,92-мм німецька PzB-39 та трофейна чехословацька MSS-41 протитанкові рушниці;

2) 88-мм реактивні протитанкові рушниці «Офенрор» і «Панцершрек»; 3) Ручний протитанковий гранатомет «Фаустпатрон»; 4) 37-мм протитанкова гармата PAK-35/36. За період війни було виготовлено 16 тис. таких гармат; 5) 75-мм протитанкова гармата PAK-40. Всього під час війни було виготовлено більше 25 тис. гармат PAK-40. Крім цього, гармати встановлювалися на протитанкових самохідних артилерійських установках «Мардер» II і III, «Ягдпантера - IV»; 6) 88-мм самохідна протитанкова гармата «Насхорн» (8,8 cm PAK auf GWIII/V). З лютого 1943 р. було випущено 494 самохідні установки, які були направлені на озброєння важких протитанкових дивізіонів військ СС; 7) 7,5-мм винищувач танків «Хетцер» (7,5 cm Panzerjager 38 (t)). На чехословацьких заводах «Шкода» їх було випущено 2849 одиниць для протитанкових дивізіонів Вермахту та СС; 8) 88-мм важкий винищувач танків «Фердинанд» (8,8 cm «Ferdinand»/«Elefant»). Випущений на базі танка «Тигр» в квітні-травні 1943 р. (89 одиниць); 9) 88-мм винищувач танків «Ягдпантера» (8,8 cm Jagdpanzer V «Jagdpanter» на шасі танка «Пантера»). В 1944-1945 рр. випущено 384 одиниці; 10) 128-мм важкий винищувач танків «Ягдтигр» (12,8

ст Jagdpanzer «Jagdtiger») на шасі танка «Королівський тигр» (77 одиниць) [13, с. 8 – 171].

Піхотні підрозділи гренадерських, моторизованих, гірських, кавалерійських дивізій СС вели бойові дії переважно при вогневій підтримці артилерійських гармат та мінометів, які були взяті на озброєння, починаючи з 1927 року: 1) 75-мм легка піхотна гармата LeIG-18; 2) 150-мм важка піхотна гармата sIG-33; 3) 105-мм легка польова гаубиця зразку 18 (leFH-18); 4) 50-мм міномет зразку 1936 р.; 5) 81-мм міномет зразку 34; 6) 150-мм шестиствольний міномет зразку 41. У складі чотирьох танкових і одного гірського корпусів СС знаходився один дивізіон (чотири батареї) 150-мм шестиствольних мінометів. Крім того, дивізії СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер» та «Гітлерюгенд» були підсилені батареєю 210-мм п'ятиствольних мінометів. 7) 75-мм самохідна штурмова гармата StuG – III на базі танка Т - IV. Всього для Вермахту та військ СС було виготовлено 10,5 тис. гармат різних модифікацій. Дивізії СС мали на озброєнні самохідні штурмові гармати в підрозділах своєї штатної організаційної структури. З 1942 р. батареї штурмових гармат були реформовані в дивізіони (три батареї по 10 гармат в кожній), а в 1944 році перейменовані у протитанкові [14, с. 380 - 382]; 8) 105-мм самохідна гаубиця «Веспе» (Le FH18/2 auf PzII); 9) 150-мм самохідна гаубиця «Хуммель» (15 cm PzH auf GWIII/VI) [2; 10, с. 380 – 382; 25, с. 197 - 232].

Всі дивізії СС також оснащалися зенітною артилерією. За штатом дивізії мали зенітні дивізіони, які оснащалися 20-мм (12 одиниць) і 37-мм (9 одиниць) зенітними гарматами. Більшість гренадерських дивізій СС отримували зенітні гармати на тязі, але декілька дивізій, включаючи 14-у («Галичина») і 15-у (латвійська № 1) мали зенітні батареї, озброєні напівгусеничними машинами. На озброєнні дивізій СС, особливо танкових, знаходилися потужні зенітні 88-мм гармати (Flak 18/36/37/41), які при необхідності використовувалися у боротьбі з танками противника. Кожна гренадерська дивізія СС включала протитанковий дивізіон (3 батареї, в кожній з яких були на озброєнні гармати 50-мм (Pak.38) і 75-мм (Pak.40) – 12 гармат) [6, с. 166 - 169].

В німецькій армії ще до початку Другої світової війни відмовилися від поділу танків за їх призначенням на піхотні та крейсерські (у Великобританії танки поділялися на піхотні і крейсерські, а в Франції на піхотні та кавалерійські) [10, с. 128 - 190]. На озброєнні дивізій СС стояли танки, що могли виконувати при необхідності будь – які функції: супроводжувати піхоту, боротися з танками противника, відігравати роль основної ударної сили при прориві оборони й розвитку успіху, виконувати розвідувальні функції. Дослідники підкреслюють, що бойові успіхи танкових дивізій СС, перш за все, обумовлювалися наступними факторами: 1) якістю особового складу; 2) ставленням особового складу до дорученої справи; 3) гарною підготовкою та бойовим досвідом; 4) відмінними навиками управління військами танкових командирів всіх рівнів; 5) злагодженістю колективних

дій [15, с. 37]. Крім того, в танкових військах СС дотримувалися іншого підходу, у порівнянні з танковими військами Червоної Армії, до їх розбудови: вони робили ставку на якість, а радянська сторона – на кількість. В СС культивували підготовку індивідуального танкіста – аса, а в Червоній Армії масову підготовку танкістів середнього рівня. При цьому кожна із сторін виходила з наявних можливостей – освітнього рівня, матеріальної бази та ін. Тому танки, що стояли на озброєнні військ СС та Червоної Армії, також відповідали цим двом підходам [1, с. 602]. Сьогодні, наприклад, важко собі уявити задіяні в боях з Червоною Армією та військами союзників танки «Тигр», випущені в кількості 30 тис. одиниць.

Серед танків, що стояли на озброєнні дивізій СС, перебували танки як німецького виробництва, так і трофейні: 1) Легкий танк P-I (випущено 1500 одиниць в модифікаціях А і В); 2) Легкий танк P-II (випущено більше 1800 танків всіх модифікацій); 3) Середній танк P-III (з 1937 по 1943 рр. було випущено 5700 танків всіх модифікацій); 4) Середній танк P-IV (випущено 8700 танків різних модифікацій); 5) Середній танк P-V «Пантера» (всього було випущено біля 5976 одиниць); 6) Важкий танк P – VI E «Тигр» (випущено 1355 танків цього типу); 7) Важкий танк P – VI B (Sd. Kfz. 182) «Тигр II» («Королівський тигр», всього було випущено 489 одиниць); 8) Трофейними танками на озброєнні військ СС були: 1) чехословацькі легкі танки – LT vz. 35 (Pz. Kpfw. 35 (t), LT vz. 38 ( Pz. Kpfw. 38 (t); 2) французькі танки – FT-17 (18 730 (f), «Гочісс Н 38» (Pz. 38 Н 735 (f), «Рено R 35» (Pz. 35-R 731 (f), «Сомуа S 35» (Pz. 739 (f), В 1 bis (Pz. B-1/B-2 740 (f); англійські танки – «Матільда I,II» (Pz. 748 (e); 3) радянські важкі, середні та легкі танки KB (Pz. 753 (r), Т-34 (Pz. 747 (r), БТ-7 (Pz. 742 (r), Т-26 (Pz. 740 (r), Т-60 (Pz. 60 (r); 4) італійські танки – L6/40 (Pz. L6 (i), М 13/40, М 15/42 (Pz. М 42 (i) [5, с. 192 – 370; 11; 12, с. 257 – 300; 13, с. 249 – 253].

Трофейні радянські танки, особливо середній Т-34-76 різних модифікацій, успішно використовували в боях з Червоною Армією елітні 2-а танкова дивізія СС «Рейх» і 3-я танкова дивізія СС «Мертва голова». Коли у березні 1943 р. танковий корпус СС захопив Харків, йому дісталось більше 50 трофейних танків Т-34. Всі вони були відремонтовані на Харківському тракторному (танковому) заводі, який перетворили в танкоремонтний завод СС. Захоплені німецькими військами трофейні танки Т-34 з кінця 1941 р. також ремонтувалися у Ризи і на заводах «Мерседес - Бенц» в Марієнфельді та Герліці. У Харкові радянські танки відремонтували та модифікували у відповідності з німецькими стандартами. З них 25 поступили на озброєння 2-ї танкової дивізії «Рейх» [7, с. 38 – 40; 14, с. 93; 17, с. 289 – 296]. Один із танкових асів цієї дивізії гауптштурмфюрер Е. Зейбольд, воюючи на трофейному Т-34, офіційно підбив 69 радянських танків Червоної Армії [1, с. 504].

Нацистська Німеччина поряд із США та частково Великобританією виявилася єдиною держа-

вою, яка в роки Другої світової війни зуміла налагодити в 1934-1936 рр. широкомасштабний випуск не тільки броневих автомобілів, але й бронетранспортерів. У військах СС широко використовувалися броневих автомобілі і бронетранспортери різних типів:

1) Легкий напівгусеничний бронетранспортер (Sd. Kfz. 250). Випущено до кінця 1945 р. 7326 одиниць БТР 14-ти модифікацій. Більшість модифікацій цього БТР поступали в розвідувальні підрозділи танкових та моторизованих дивізій. Розвідувальні роти практично всіх дивізій СС були озброєні легкими бронетранспортерами (розвідувальні роти танкових і моторизованих дивізій СС мали 28, а гренадерські дивізії СС – 18 бронетранспортерів);

2) Середній напівгусеничний бронетранспортер (Sd. Kfz. 251). До кінця війни було випущено 4650 бронетранспортерів у варіантах А-С і 10 602 – у варіанті D. В танкових, моторизованих і гренадерських дивізіях СС один батальйон комплектувався середніми БТР. Різні модифікації цього бронетранспортера використовувалися в саперному батальйоні, танкових і артилерійських підрозділах дивізії СС. Завдяки наявності великої кількості середніх та легких бронетранспортерів німецька танкова дивізія СС в багатьох випадках були більш ефективною, ніж подібні танкові дивізії і навіть корпуси Червоної Армії;

3) Легкий броневий автомобіль (Sd. Kfz. 221/222/223). Протягом війни було випущено 2371 броневий автомобіль цього типу. На початку війни на значній частині машин 7,92-мм кулемет MG-34, що стояв на озброєнні, замінили протитанковою рушницею, а на модифікації (Sd. Kfz. 222) 20-мм автоматичною гарматою, з якої можна було вести вогонь як по наземних, так і повітряних цілях (на 989 машинах);

4) Важкий розвідувальний броневий автомобіль (Sd. Kfz. 231/ 232 (6 - Rad));

5) Важкий розвідувальний броневий автомобіль (Sd. Kfz. 231/ 234 (8 – Rad)). В складі розвідувальних батальйонів танкових та моторизованих дивізій СС один взвод мав на озброєнні 6 таких машин. Такі броневих автомобілі були і в інших підрозділах дивізії (підтримки піхоти, штабних підрозділах всіх рівнів), їх чисельність часто досягала 20-23 одиниць. Броневий автомобіль випускався в різних модифікаціях: розвідувальні броневих автомобілі з 20-мм, 50-мм, 75-мм протитанковими гарматами; спеціальні машини для зв'язку (240 машин). Всього було випущено більше 960 одиниць всіх модифікацій;

6) Легкий автомобіль підвищеної прохідності (Kfz. 1). Під назвою «Кюбельваген» використовувався у всіх дивізіях СС. За роки війни було випущено 52 018 автомобілів цього типу. На замовлення військ СС була створена модифікація (тип 166) – 511 машин. Вона мала герметичний металевий корпус і могла долати водні перешкоди за допомогою гребного гвинта, перевозити 4 солдат у повному спорядженні. Автомобіль направлявся в розвідувальні батальйони дивізій військ СС для заміни в них мотоциклів [13, с. 171 – 205; 25, с. 235 – 244].

Зважаючи на вищезазначене можна стверджувати, що озброєння військ СС здійснювалося через

армійські канали та під контролем командування Вермахту. Вказані обставини пояснюють той факт, що у дивізіях СС широко використовувалася трофейна зброя та бойова техніка. На цьому фоні виділялися танкові та моторизовані дивізії СС, для підтримки боєздатності яких ОКВ і органи СС поповнювали їх зброєю та технікою у незрівнянно більшій кількості й кращої якості.

### Список використаних джерел

1. Барятинский, М.Б., 2011. Танковые асы Второй мировой, М.: *Яуза, Эксмо*, 608 с.
2. Барятинский, М.Б., 2014. Штурмовые орудия Гитлера. «Артштурмы» в бою, М.: *Эксмо*, 96 с.
3. Бернаж, Ж., 2006. Немецкие танковые войска. Битва за Нормандию 5 июня – 20 июля 1944 г., пер. с англ., М.: *АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ*, 167 с.
4. Бишоп, К., 2009. Дивизии Ваффен – СС 1939 – 1945: Справочник определитель техники, пер. с англ., М.: *Эксмо*, 192 с.
5. Бишоп, К., 2015. Танки и бронетехника Второй мировой войны. Германия. 1939 – 1945, пер. с англ., М.: *АСТ*, 379 с.
6. Боляновский, А., 2000. Дивизия «Галичина». История, Львів, 528 с.
7. Дюнов, В.А., 2014. Советские танки Гитлера. Трофейная бронетехника в Вермахте и ваффен СС, М.: *Стратегия КМ: Яуза: Эксмо*, 128 с.
8. Жуков, Д.А., 29-я гренадерская дивизия СС «Каминский», Д.А. Жуков, И.И. Ковтун, М.: *Вече*, 304 с.
9. Залесский, К., 2009. «Войска СС. Военная элита Третьего Рейха», М.: *Эксмо*, 336 с.
10. Куровски, Ф., 2007. «Штурмгешютце» в бою. Штурмовые орудия Третьего Рейха, пер. с англ., М.: *Яуза, Эксмо*, 384 с.
11. Ланнуа, Ф., Шарита, Ж., 2005. Немецкие танковые войска 1935 – 1945, пер. с англ., М.: *АСТ*, 285 с.
12. Ларин, А.А., 2013. Танки Второй мировой, Харьков: *Книжный клуб «Клуб семейного досуга»; Белгород: ООО «Книжный клуб семейного досуга»*, 400 с.
13. Лобанов, А.В., 2010. Танковые войска Гитлера. Первая энциклопедия Панцерваффе, М.: *Яуза, Эксмо*, 560 с.
14. Мелехов, А., 2018. Война моторов. Танковая дубина Сталина. 100 часов на жизнь, Харьков: *Фолио*, 730 с.
15. Митчем, С.В., 2009. Танковые легионы Гитлера, пер. с англ., М.: *Яуза – пресс*, 416 с.
16. Пономаренко, Р.О., Войска СС без грифа секретности, Р.О. Пономаренко, К. Залесский, К. Семенов, М.: *Вече*, 288 с.
17. Пономаренко, Р.О., 2010. 1943. Дивизия СС «Рейх» на Восточном фронте, М.: *Яуза – пресс*, 512 с.
18. Рипли, Т., 2010. История войск СС. 1925 – 1945, пер. с англ., М.: *ЗАО Центрполиграф*, 351 с.
19. Семенов, К., 2009. «Войска СС. История, структура, боевое применение», М.: *Яуза – пресс*, 432 с.
20. Семенов, К.К., 2004. Войска СС. Солдаты как все, М.: *Яуза, Эксмо*, 384 с.
21. Такер – Джонс, Э., 2008. Великий танковый грабеж. Трофейная броня Гитлера, пер. с англ., М.: *Яуза, Эксмо*, 320 с.
22. Харт, С., Харт, Р., 2006. Вооружение и тактика войск СС, пер. с англ., М.: *Эксмо*, 191 с.
23. Хауссер, П., 2007. «Войска СС в действии», Черная гвардия Гитлера. Ваффен – СС в бою, М.: *Издатель Быстров*, С. 351 – 612.
24. Шпеер, А., 2010. «Воспоминания», пер. с нем., 2-е изд., испр., М.: *«Захаров»*, 688 с.
25. Шунков, В.Н., 2003. Солдаты разрушения: Организация, подготовка, вооружение и униформа ваффен СС, Мн.: *Харвест*, 336 с.

## References

1. Bariatinskij, M.B., 2011. 'Tankovyje asy Wtoroj mirovoj (Tank aces of the Second World War)', M.: *Jauza: Eksmo*, 608 s.
2. Bariatinskij, M.B., 2014. 'Shturmovyje orudija Hitlera. «Artshturmy» v boju (Hitler's assault guns. «Artsturm» in battle)', M.: *Eksmo*, 96 s.
3. Biernarz, Z., 2006. 'Niemieckije tankovyje wojska. Bitva za Normandiju 5 ijunia – 20 ijulija 1944 g. (German tank troops. Battle for Normandy June 5 – July 20, 1944)', pier. s angl., M.: *AST Moskva: Chranitiel*, 167 s.
4. Biszop, K., 2009. 'Divizii Waffen – SS 1939 – 1945: Spravocznik opriedielienija tiechniki (Waffen-SS divisions 1939-1945: reference manual for the equipment definition)', pier. s angl., M.: *Eksmo*, 192 s.
5. Biszop, K., 2015., 'Tanki i bronietehnika Wtoroj mirovoj wojny. Germanija. 1939 – 1945 (German Pancers of World War II: The World Great Weapons. 1939 - 1945)', M.: *AST*, 379 c.
6. Boljanovskij, A., 2000. 'Divizija «Halycyzna». Istorija (The Division «Galicia». Its History)', Lvov, 528 s.
7. Djunov, W.A., 2014. 'Sovietskije tanki Hitlera. Trofejnjaja bronja v Wiermachtie i Waffen SS (Hitler's Soviet tanks. Trophy armor in Wehrmacht and Waffen SS)', M.: *Sratiehnja KM: Jauza: Eksmo*, 128 s.
8. Žukov, D.A., 2009. '29-ja grienadierskaja divizija SS «Kaminskij» (29<sup>th</sup> SS grenadier division «Kaminskij）」, D.A. Žukov, K. Zaliesskij, I.I. Kovtun, M.: *Viecez*, 304 s.
9. Zalesskij, K., 2009. 'Wojska SS. Wojennaja elita Trietiego Rejcha (SS troops. The military elite of the Third Reich)', M.: *Eksmo*, 336 s.
10. Kurovski, F., 2007. '«Szturmgeszutce» v boju. Szturmovyje orudija Trietjega Rejcha («Szturmgeszutce» in battle. Third Reich assault guns)', pier. s angl., M.: *Jauza, Eksmo*, 384 s.
11. Lannua, F., Szarita, Z., 2005. 'Niemieckije tankovyje vojska 1935 – 1945 (German tank troops 1935-1945)', pier. s angl., M.: *AST*, 285 s.
12. Larin, A.A., 2013. 'Tanki Wtoroj mirivoj (World War II tanks)', Charkov: *Kniznyj klub «Klub siemiejnogo dosuha»; Bielhorod: OOO «Klub siemiejnogo dosuha»*, 400 s.
13. Lobanov, A.W., 2010. 'Tankovyje vojska Hitlera. Piervajaja encklopedija Pancerwaffe (Hitler's Tank troops. First Encyclopedia of Panservuff)', M.: *Jauza, Eksmo*, 560 s.
14. Melechov, A., 2018. 'Wojna motorov. Tankovaja dubina Stalina. 100 czasov na zizn (Motor war. Stalin's tank baton. 100 hours to live)', Charkov: *Folio*, 730 s.
15. Mitczem, S.W., 2009. 'Tankovyje lehiony Hitlera (Hitler's tank legions)' per. s angl., M.: *Jauza - press*, 416 s.
16. Ponomarenko, R.O., 2010. 'Wojska SS bez hrifa sekretnosti (SS troops without secrecy)', M.: *Viecez*, 288 s.
17. Ponomarenko, R.O., 2010. '1943. Divizija SS «Rejch» na Wostocznom frontier (1943. SS division «Reich» on the Eastern Front)', M.: *Jauza – press*, 512 s.
18. Ripli, T., 2010. 'Istorija vojsk SS. 1925 – 1945 (The History of the SS troops. 1925 - 1945)', per. s angl., M.: *ZAO Centrpolihraf*, 351 s.
19. Semenov, K.K., 2009. 'Wojska SS. Istorija, struktura, bojevoje primenenije (SS Troops. History, structure, military use)', M.: *Jauza – press*, 432 s.
20. Semenov, K.K., 2004. 'Wojska SS. Soldaty kak vsie (SS Troops. Soldiers in the bandwagon)', M.: *Jauza, Eksmo*, 384 s.
21. Taker – Dzons, E., 2008. 'Velikij tankovyj hrabioz. Trofejnjaja bronja Hitlera (Great tank robbery. Hitler trophy armory)', per. s angl., M.: *Jauza, Eksmo*, 320 s.
22. Chart, S., Chart, R., 2006. 'Wooruzenije i taktika vojsk SS (Weapons and fighting tactics of the Waffen - SS)', per. s angl., M.: *Eksmo*, 191 s.
23. Chausser, P., 2007. 'Wojska SS v diejstvii (SS troops in action)', Czernaja hvardija Hitlera. Waffen – SS v boju, M.: *Izdatiel Bystrov*, S. 351 – 612.
24. Szpeer, A., 2010. 'Wospominanija (Memories)', per. s niem., M.: «*Zacharov*», 688 s.

25. Szunkov, W.N., 2003. 'Soldaty razruszenija: Organizacija, podgotovka, vooruzenije I uniforma waffen SS (Soldiers of destruction: Organization, training.